

О.О. Чувпило

ПЕРША ТА ДРУГА КОНГРЕСИСТСЬКІ КАМΠΑНІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ НЕПОКОРИ В ІНДІЇ (1930–1934 рр.)

УБАГАТОРІЧНІЙ боротьбі народів Індостану проти британського колоніального гніту особливе місце займає період 1930–1934 рр., коли Індійський національний конгрес (ІНК), очолюваний його видатним харизматичним лідером М.К. Ганді [про нього детально див.: Bakshi 1996; Mahatma Gandhi... 1999], відмовився від вимоги надання Індії прав *свараджу* (фактично статусу домініону) та організував дві масові ненасильницькі кампанії громадянської непокори для завоювання *пурна сварадж*, або *азаді* (повної національної незалежності). Вивчення характерних особливостей цих кампаній, що не втратили своєї актуальності для Індії та й для багатьох інших країн сучасного світу навіть у наш час, має не тільки значне наукове, а й політичне значення. Між тим вони ще не знайшли достатньо повного висвітлення в індологічній літературі. У нашій статті висувається завдання частково заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на деякі маловивчені події конгресистської історії першої половини 30-х років ХХ ст.

Приставаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що у перші три десятиріччя свого існування (1885–1918) ІНК був елітарною, відірваною від народу організацією, яка домагалася лише незначних поступок у англійців конституційним шляхом [детально див.: Dua 1967; Majumdar, Mazumdar 1967; Mehrotra 1971]. Становище кардинально змінилося після Першої світової війни (1914–1918), коли його керівництво за пропозицією М.К. Ганді ухвалило рішення про перетворення партії у загальнонародну організацію шляхом залучення до неї широких верств народних мас та організації їх на ненасильницьку боротьбу з іноземним гнобленням [Indian National Congress 1920–1923... 1924, 35]. В результаті ІНК, що очолив цю боротьбу, досить швидко перетворився на масову організацію, набагато випередивши за чисельністю інші індійські політичні партії та організації. Уже в 1921 р. у ньо-

му нараховувалося близько 10 млн. членів [Gandhi 1924, XLVII]. У 20-ті роки ХХ ст. Конгрес, що уособлював тоді бажання індійців боротися за звільнення батьківщини від колонізаторів, перетворився із звичайної політичної партії на широкий блок або навіть своєрідний національний фронт усіх патріотичних сил країни, що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення в її гандистській інтерпретації [детально див.: Чувпило 1999]. Навіть значна кількість комуністів, незважаючи на звинувачення ІНК з боку Комінтерну та керівництва Комуністичної партії Індії в буржуазності, відмові від революційних методів боротьби та деяких інших гріхах, до 1929 р. входили до складу конгресистської організації, беручи активну участь у національно-визвольному русі [див.: Sinha 1965, 309].

Серед конгресистів постійно відбувалася гостра ідейно-політична боротьба, в якій у більшості випадків гору брали помірковані та праві діячі, ветерани визвольного руху, що не втрачали здорового глузду та витримки в найекстремальніших ситуаціях. Це наклало свій відбиток на політичний курс та програмно-тактичні настанови конгресистів та їхнього незмінного лідера М.К. Ганді, які відрізнялися поміркованістю, миролюбством та повною відмовою від будь-якого насилля у боротьбі за свободу. Ст. 1 Конституції ІНК, де містилися одночасно програмні й статутні положення партії, визнавала виключно мирні та законні засоби боротьби з британською владою в Індії [Constitution... 1925, 1]. Тому ІНК ніколи не вдавався до насильницьких дій або терористичної діяльності, суворо дотримуючись гандистських принципів ненасилля та охоче йдучи на укладення усіляких компромісних угод. У своїй соціально-економічній політиці протягом 20-х років ХХ ст. конгресисти керувалися т.зв. конструктивною програмою М.К. Ганді, яка повністю виключала соціальні конфлікти, класову боротьбу, на

чому постійно акцентували увагу комунисти, та прояви будь-якого екстремізму в галузі соціальних відносин. Її наріжним каменем був бойкот англійського текстилю та розвиток у широкому масштабі древніх національних промислів – прядіння й ткацтва (чаркхи й кхаддару) з метою масового виробництва ручної домотканої одяжі (кхаді) [Gandhi 1927, 231–244]. Політичні прагнення та амбіції конгресистів до партійних сесій (з'їздів) у Мадрасі (1927 р.) та Лахорі (1929 р.) обмежувалися вимогою надання Індії статусу домініону в межах Британської імперії [детально див.: Rao 1958]. М.К. Ганді називав його свараджем (самоврядуванням), розуміючи під ним самоуправління на кшталт британських домініонів Канади та Австралії, які в той час фактично вже були незалежними [Gandhi 1924, 881–884, 1140–1153, 1160–1169; Gandhi 1927, 361–366, 381, 407–408, 431, 435, 437–438]. Однак на Лахорській сесії, що проходила в умовах небаченої до цього активізації ліворадикальних сил, очолюваних Дж. Неру та С.Ч. Босом [про них див.: Bose S.K. 2004; Brown 2003; Sinha 1965], відбулося суттєве зрушення конгресистської організації вліво: сесія переважною більшістю голосів відмовилася від невідзначеного гасла свараджу і проголосила головною метою партії боротьбу за повну національну незалежність Індії, ухваливши важливе рішення розгорнути масову ненасильницьку кампанію громадянської непокори для її досягнення [Indian... 1946, 186; Indian National Congress... 1929].

2 січня 1930 р. Робочий комітет ІНК (вищий виконавчий орган партії) ухвалив рішення відкликати конгресистських депутатів із куцих колоніальних легіслатур (вони фактично були не законодавчими, а швидше законодавчими органами, оскільки всесильний віце-король у центрі та генерал-губернатори у провінціях мали право вето на всі їхні рішення), повністю бойкотувати нові вибори до Центральних законодавчих зборів та провінційних законодавчих органів і організувати 26 січня 1930 р. по всій країні святкування Дня незалежності, коли населення найбільшої британської колонії і найбільшої колонії світу дасть урочисту клятву боротися за повне звільнення батьківщини від іноземного поневолення. У тексті клятви, розробленому

Робочим комітетом, містилася також програма діяльності конгресистів та народних мас. У ній говорилося про невід'ємне право індійців на свободу й незалежність і висувалося завдання ліквідації британського колоніального режиму в Індії. Вирішувати його рекомендувалося таким чином: суворо дотримуючись ненасилля, припинити будь-яке співробітництво з чужоземною владою та її установами, а потім організовано вдатися до масової ненасильницької громадянської непокори, включаючи несплату податків [Indias... 1962, 94–96; The Daily Herald, 1930, 7 January; The Observer, 1930, 5 January; The Times, 1930, 6, 8 January]. 25 січня 1930 р. віце-король Індії лорд Ірвін [про нього детально див.: Gorpal 1957], виступивши з великою промовою в Центральних законодавчих зборах, поховав надії значної частини конгресистів та й самого М.К. Ганді на можливість досягнення угоди з британськими правлячими колами про надання Індії навіть обмежених прав домініону [Indias... 1962, 447–449]. Така позиція влади ще більше посилила антибританські настрої в країні і значно сприяла втіленню в життя рішень Лахорської сесії.

26 січня 1930 р. на заклик керівництва ІНК урочисто відзначити День незалежності, який з того часу став провідним національним святом, усі верстви населення в містах та сільській місцевості взяли активну участь у мирних демонстраціях, урочистих зборах та мітингах, під час яких їхні учасники давали клятву боротися за повну національну незалежність. Незважаючи на численні провокації властей, народні зібрання та процесії пройшли у виключно мирній обстановці. Тим не менш багато конгресистів, що очолювали народні виступи, опинилися за ґратами. Одним із перших був заарештований С.Ч. Бос, який відзначався особливим радикалізмом поглядів та дій [Netaji... 1948, 362–363]. Всенародний ентузіазм під час проведення Дня незалежності показав М.К. Ганді, що країна вже готова й для більш рішучих та серйозних дій. У своїй газеті “Янг Індія” М.К. Ганді пред'явив колоніальній адміністрації т.зв. “11 пунктів М.К. Ганді” – мінімум вимог, задоволення яких продемонструвало б її бажання піти й на більш суттєві поступки міцніючим силам національного

визволення і тим самим запобігти розгортанню масової кампанії громадянської непокори. Глава ІНК з тактичних міркувань відмовився від висунення головного питання – про незалежність та деяких інших, що могли б викликати незадоволення чи роздратування віце-короля, а обмежився лише незначними вимогами заборони продажу спиртних напоїв, що суперечило індійським національним традиціям, зниження валютного курсу індійської рупії відносно фунта стерлінгів, зменшення поземельного податку, відміни грабіжницького податку на сіль, зменшення військових витрат з боку Індії, введення протекціоністських тарифів на іноземний одяг для захисту індійської текстильної промисловості, звільнення політичних в'язнів тощо [Young India, 1930, 30 January].

Однак віце-король проігнорував навіть ці вимоги, начебто давши зрозуміти індійським патріотам, що власті не бажають іти ні на поступки, ні на переговори про майбутній політичний статус Індії. Тому на засіданні Робочого комітету ІНК у Сабарматі 14–16 лютого 1930 р. вже обговорювалося питання про початок масової кампанії громадянської непокори для завоювання незалежності. Після тривалих та напружених дискусій, у ході яких виявилися суттєві розбіжності у поглядах конгресистських керівників на її характер та масштаби, Робочий комітет затвердив резолюцію, яка надавала М.К. Ганді практично необмежені повноваження на організацію та проведення масової кампанії [The Daily Telegraph, 1930, 15, 17 February; The Times, 1930, 15, 17 February]. 2 березня М.К. Ганді надіслав листа Ірвіну, в якому повторювалися найважливіші положення клятви в День незалежності і вказувалося на небажання колоніальної адміністрації піти назустріч вимогам конгресистів. У зв'язку з цим М.К. Ганді повідомив віце-короля, що він особисто розпочне кампанію громадянської непокори шляхом публічного порушення найбільш несправедливого із введених англійцями законів – соляного, а услід за ним розгорнутья виступи народних мас по всій Британській Індії [The Daily Express, 1930, 3, 5 March; The Daily Telegraph, 1930, 3, 6 March; The Times, 1930, 4, 5, 6, 7 March]. Індійська громадськість розцінила лист М.К. Ганді

Ірвіну як ультиматум колоніальній владі, хоча багато хто вважав, що це була остання відчайдушна спроба досягти з нею хоч якогось компромісу. Проте у своєму посланні Ірвін не погоджувався навіть на мінімальні поступки борцям за свободу [The Times, 1930, 8 March]. Це остаточно переконало М.К. Ганді та інших прихильників укладення компромісу з колонізаторами у лавах ІНК, що настала пора діяти.

12 березня 1930 р. М.К. Ганді разом із 79-ма своїми найближчими послідовниками розпочав знаменитий похід до селища Данді, що знаходилося на березі Аравійського моря, маючи намір символічно випарювати там сіль із морської води [The Daily Express, 1930, 13 March; The Daily Herald, 1930, 13 March]. Тим самим відкрито порушувався одіозний закон, який забороняв індійцям у себе вдома видобувати та виробляти сіль. Упродовж усього маршруту учасникам походу влаштовувалися урочисті зустрічі, проводилися мітинги та демонстрації під антиколоніальними гаслами, під час яких М.К. Ганді виступав із закликами взяти активну участь у розпочатій ним масовій кампанії, але при цьому суворо дотримуватися ненасилля [Tendulkar 1951, 24–27]. Всеіндійський комітет Конгресу (ВІКК) – вищий законодавчий орган партії, що спеціально був скликаний в Ахмедабаді, – підтвердив і узаконив ці заклики, а також офіційно ухвалив текст клятви борців за незалежність: кожний учасник масової кампанії громадянської непокори зобов'язувався визнавати мету ІНК – досягнення повної політичної незалежності Індії – та безперечно виконувати усі вказівки її керівників [The Daily Telegraph, 1930, 24 March; The Times, 1930, 24 March]. 5 квітня 1930 р. “соляний” похід завершився, а з 6 квітня по всій Індії розгорнулася кампанія порушення соляної монополії колоніального уряду. Сіль добували скрізь, де це тільки було можливо. Ті, хто не займався її виробництвом, бойкотували іноземний одяг; часто спалювали його у публічних місцях та закликали носити національне вбрання із кхаді, розхвалюючи його достоїнства. Власті посилили проти патріотів репресії, не зупиняючись іноді навіть перед застосуванням вогнепальної зброї. В'язниці були переповнені. М.К. Ганді різко засудив такі дії

колонізаторів, визначивши становище, що склалося у Британській Індії, як “чорний режим”, і закликав її населення зберігати спокій, витримку, поводитися мирно, не піддаватися ні на які можливі провокації і не відповідати насиллям на насилля поліції та англо-індійської армії [Sitaramaуа 1946, 389–391].

У черговому листі до віце-короля він звернув увагу на безчинства поліції і виступив з вимогою відміни закону про соляну монополію колоніального уряду, погрожуючи у противному разі ще більшим посиленням масових народних виступів. Замість відповіді, 5 травня 1930 р. М.К. Ганді та значна кількість інших керівників всеіндійського та провінційного рівня були заарештовані. Напередодні свого арешту М.К. Ганді звернувся із посланням до конгресистів та народу, в якому закликав до активізації боротьби з колоніальним режимом та виклав детальні рекомендації щодо її подальшого ведення. У селах він пропонував розгорнути широкомасштабне виробництво солі, а в містах – активно проводити хартали (загальні громадянські страйки, коли повністю припинялася робота на підприємствах, рух усіх видів транспорту, торгівля) та масові маніфестації, пікетувати питні заклади та крамниці, які торгували іноземним одягом, передусім англійського виробництва, бойкотувати урядові установи, державні навчальні заклади, масово займатися прядінням та ткацтвом. У спеціально прийнятій щодо цього резолюції Робочий комітет ІНК визнав ці рекомендації свого вождя загальнообов’язковими для виконання усіма конгресистами, додавши до них надзвичайно важливий пункт про несплату населенням владі поземельного та деяких інших податків, проте не в усіх, а лише в окремо виділених керівництвом Конгресу провінціях [The Manchester Guardian, 1930, 6 May; Sitaramaуа 1946, 394–398].

Заклик М.К. Ганді був з ентузіазмом підтриманий конгресистами та широкими верствами народних мас. Відтепер порушення соляного закону набуло загального характеру. Скрізь проводилися хартали, антиколоніальні мітинги та демонстрації, пікетувалися крамниці з іноземним одягом та заморськими товарами, винні лавки, бойкотувалися державні установи, інсти-

тути та навчальні заклади. У русі брали активну участь представники різних національностей, релігій та каст, що населяли країну, практично всі класи та соціальні прошарки як міста, так і села, жінки, молодь. Поліція переслідувала беззбройних людей, які, тим не менш, вели себе мирно, дисципліновано й мужньо, у більшості випадків неухильно виконуючи жорсткі інструкції М.К. Ганді про дотримання ненасилля (неприємним винятком стали збройні повстання у Читтагонзі, Пешаварі й Шолапурі, жорстоко придушені військами). Тюрми були переповнені: упродовж руху спротиву кількість заарештованих перевищила цифру 90 тис. чол. [Kaushik 1964, 239].

Стійкість індійців, що у такій своєрідній формі відстоювали своє невід’ємне людське право на свободу й вільне існування, а також численні протести передової світової громадськості, включаючи й британську, яка не могла спокійно спостерігати за жорстокостями й знущаннями над людьми, що творилися в Індії, змусили колонізаторів лавірувати. Не припиняючи репресій та оголосивши ІНК поза законом, вони разом із тим, сподіваючись дещо послабити напруження боротьби, опублікували 7 червня 1930 р. доповідь комісії Саймона, що була створена у листопаді 1927 р. для вивчення питання про зміни в системі управління Британською Індією. Проте бажаного результату досягнуто не було, оскільки з доповіді виходило, що головна британська колонія не отримає навіть обмеженого статусу домініону [Indian Statutory... 1930]. Тоді колоніальна адміністрація спочатку виступила із заявою про необхідність скликання спеціальної конференції “круглого столу” для детального й всебічного обговорення індійської проблеми, а потім через посередників із числа впливових індійців (лідерів Федерації лібералів, що у 1918 р. вийшла зі складу Конгресу, сера Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякара) усіляко намагалася переконати М.К. Ганді припинити кампанію громадянської непокори й розпочати переговори для вирішення усіх спірних питань між Лондоном та силами індійського національного опору мирним шляхом. Аналогічні пропозиції отримали й інші провідні конгресистські лідери [The Daily Express, 1930, 18 July; The Times, 1930, 18 July].

23–24 липня 1930 р. у Єравді (центральна в'язниця в м. Пуні) Т.Б. Сапру, який отримав від англійців титул сера, та М.Р. Джаякар провели інтенсивні переговори з М.К. Ганді, а незабаром, 13–15 серпня, в них взяли участь ще й переведені з інших тюрем до Єравди Мотілал та Джавахарлал Неру, В. Патель, С. Махмуд, Дж. Даулатрам та С. Найду (відома індійська поетеса та діячка визвольного руху). Вони звернулися до Ірвіна з колективним листом від 15 серпня 1930 р., в якому погодилися вести переговори з англійцями, але для цього висували такі попередні умови: негайне визнання за Індією права на вихід зі складу Британської імперії, визволення усіх політичних в'язнів, повне повернення конфіскованого майна та матеріальних цінностей учасникам громадянської непокори, відновлення на роботі та службі усіх тих, хто був незаконно звільнений за політичними мотивами, а не за інші порушення, відміна надзвичайних указів. Ірвін у листі до М.К. Ганді від 28 серпня 1930 р. категорично відмовився задовольнити ці вимоги, і переслідування патріотів відновилися з новою силою [Nery 1955, 250–251, 644–647; The Bombay Chronicle, 1930, 6 September].

Одночасно британські правлячі кола продовжили й політику лавірування. 12 листопада 1930 р. у Лондоні все ж таки відкрилася скликана колонізаторами конференція “круглого столу”, в якій взяло участь 89 делегатів, спеціально відібраних англійцями із числа тих індійських політиків, які були вельми лояльно настроєні до британської корони. ІНК та інші патріотичні партії й організації, що брали активну участь у кампанії громадянської непокори та були відомі своєю антиімперською діяльністю, на конференцію запрошення не отримали. Англійський прем'єр-міністр Р. Макдональд, на якого індійські політичні лідери у свій час покладали великі надії, сподіваючись на зміну політичного курсу лейбористів стосовно Індії, лицемірно заявив про можливість надання Індії статусу домініону, але при неодмінній умові наділення віце-короля Британської Індії та генерал-губернаторів усіх її провінцій особливими повноваженнями, що фактично не давало індійцям можливості самостійно визначати свою внутрішню та зовнішню політику [Speeches... 1957, 229–232].

21 січня 1931 р. в Аллахабаді Робочий комітет ІНК, що складався майже повністю із тимчасових членів, оскільки постійні його члени були у в'язницях, обговорив результати роботи конференції “круглого столу” та ухвалив резолюцію, в якій не визнавалися легітимними її рішення на тій підставі, що в ній не брали участі справжні представники народів Індії, заарештовані колоніальними властями. З точки зору членів Робочого комітету, у виступі Р. Макдональда вони не почули навіть ніяких натяків на майбутні принципи зміни в політиці британського кабінету міністрів щодо Індії. Виходячи з цього, резолюція Робочого комітету закликала конгресистів та народи Індії активно продовжувати боротьбу за національну незалежність, повністю виконуючи всі попередні рішення й настанови керівних органів конгресистської організації [The Daily Herald, 1931, 22 January]. Однак досить несподівано, 25 січня 1931 р., колоніальна адміністрація виступила із великою заявою про свої наміри відновити мир та спокій у Британській Індії, надавши їй права домініону. Відразу ж було скасовано указ про те, що ІНК оголошений поза законом, а із в'язниць вийшли М.К. Ганді та інші відомі національні лідери. У свою чергу М.К. Ганді виступив зі зверненням до народів Індії, в якому теж досить несподівано заявив про необхідність мирного і конструктивного врегулювання усіх спірних питань з владою та укладення з нею почесного миру. Разом із тим він закликав населення Індії продовжувати добування та виробництво солі, бойкотувати іноземний одяг та питні заклади, що торгували спиртними напоями. Аналогічні заклики містилися й у резолюції Робочого комітету ІНК, засідання якого відбулися в Аллахабаді 31 січня та 1 лютого 1931 р. [The Manchester Guardian, 1931, 2 February; The Times, 1931, 2 February].

Після цього керівництво Конгресу розгорнуло інтенсивну підготовку до переговорів із колоніальним урядом. 16 лютого 1931 р. М.К. Ганді, отримавши позитивну відповідь від Ірвіна на прохання про особисту зустріч із ним, відбув до Делі, де знаходилася резиденція віце-короля. Трохи пізніше туди поїхали й члени Робочого комітету ІНК, що все більше схилялися до думки

про необхідність укладення взаємовигідної угоди з колоніальною владою. У спеціально прийнятій резолюції Робочого комітету вони доручили М.К. Ганді провести переговори з віце-королем від імені Конгресу, наділивши його необмеженими повноваженнями [Tendulkar 1951, 53–54].

Таку швидку зміну позиції М.К. Ганді та членів Робочого комітету ІНК, які щойно закликали народ до посилення боротьби з колонізаторами, мабуть, не можна пояснити лише їхнім винятковим миролюбством, гандистським всепрощенням та патологічним прагненням до компромісу, як це іноді роблять деякі автори, що досліджують світогляд та діяльність М.К. Ганді, Дж. Неру, С.Ч. Боса та інших конгресистських керівників. Безперечно, були й інші, більш вагомні, причини. По-перше, М.К. Ганді та його оточення боялися виходу громадянської непокори за межі ненасилля, швидкого переростання її у всенародне повстання з величезними людськими втратами, колосальними руйнуваннями і непередбачуваними наслідками. Тому вони й намагалися домовитися з англійцями про почесний мир на умовах, вигідних для обох сторін. По-друге, напередодні й особливо під час кампанії громадянської непокори в Конгресі різко збільшився вплив ліворадикальних сил, які піддали гострій критиці гандистські форми й методи антиколоніальної боротьби, вважаючи їх неефективними. По-третє, занадто жорстокі репресії властей, які досить часто досягали поставленої мети, і люди більше не бажали брати участь у гандистських акціях, здатних спричинити не лише втрату свободи, а й майна. По-четверте, послаблення активності конгресистів та народних мас, викликане не тільки репресіями властей, а й у значній мірі тим, що вони поступово втрачали віру в можливість завоювання національної незалежності за допомогою пропонованих М.К. Ганді форм та методів. По-п'яте, М.К. Ганді та інші конгресистські високі посадовці побоювалися, що у разі бойкоту ними конференції “круглого столу” політичний вакуум, який утвориться внаслідок цього, заповнять представники крайньо правих та реакційних релігійно-общинних партій і організацій і це призведе до того, що Конгрес втратить роль провідної загальноіндійської політичної

сили. По-шосте, значне збільшення в той час впливу прибічників насильницьких методів боротьби за незалежність, особливо т.зв. національних революціонерів та індійських комуністів.

Переговори М.К. Ганді з Ірвіном продовжувалися з перервами понад три тижні. Їхній перебіг та зміст, як не дивно, зберігалися у надзвичайно суворій таємниці, що викликало велике невдоволення та обурення журналістів, у більшості своїй американських, яким практично нічого було передавати за океан. Що ж до індійської громадськості, то в неї створювалося враження, що на переговорах вже вирішується питання про передачу влади в Індії Національному конгресу. Тому М.К. Ганді як майбутньому лідеру великої вільної Індії відразу ж поквапилися виказати своє визнання й повагу представники різних індійських партій, організацій, відомі громадські діячі, навіть деякі іноземні посадовці, що перебували на той час у Делі. Проте віковічні мрії індійців побачити свою батьківщину вільною і сформувати власний уряд не справилися. В укладеній у ніч з 4-го на 5 березня 1931 р. угоди, яка отримала назву Делійський пакт, або “пакт Ганді – Ірвін”, про це нічого не говорилося [India's... 1962, 100–104; The Daily Herald, 1931, 6 March; The Times, 1931, 6 March].

Пакт складався із 21 статті. Питання про надання Індії повної політичної незалежності чи хоча б якогось обмеженого варіанта статусу домініону в ньому не порушувалося. У ст. 2 пакту лише зазначалося, що на майбутніх переговорах, але обов'язково за згодою англійського кабінету міністрів, буде розглядатися план створення конституційного уряду в Індії, який обговорювався на конференції “круглого столу” в Лондоні. Що стосується кампанії громадянської непокори, то, у відповідності зі ст. 1 пакту, вона повністю припинялася. У наступних статтях угоди містилися конкретні зобов'язання Конгресу щодо її припинення. Це були значні поступки ІНК колоніальній владі, що свідчили про його відмову практично від усіх форм боротьби, які конгресисти застосовували напередодні та під час масової ненасильницької кампанії громадянської непокори.

У свою чергу колоніальна адміністрація взяла зобов'язання залучати у майбутньому

представників ІНК до обговорення та розробки проектів конституційних реформ у Британській Індії, сприяти економічному розвитку колонії, відмінити надзвичайні укази, звільнити більшість, але не всіх політичних в'язнів, відмінити великі штрафи за участь в антиурядовій діяльності, повернути конфісковану у патріотів власність за участь у кампанії громадянської непокори, однак із певними застереженнями, та відновити їх на колишній роботі. Знаменитий соляний закон, який став приводом до початку кампанії громадянської непокори, не скасовувався, хоча в окремих випадках допускалося виробництво певної кількості солі для власного споживання (передусім це стосувалося найбільш вразливих верств населення). У разі будь-якого порушення конгресистами умов пакту власті залишали за собою повне право вдаватися до таких дій, які вони вважали за необхідне для захисту колоніального закону та порядку (ст. 21).

Як бачимо, "пакт Ганді – Ірвін" був укладений на умовах, запропонованих віце-королем. Хоча М.К. Ганді погодився припинити кампанію громадянської непокори, він не зміг домогтися задоволення своїх найголовніших вимог, висунутих ним і підтриманих Конгресом на початку масової боротьби. Історичне рішення Лакхнаторської сесії про завоювання Індією повної національної незалежності виявилось невиконаним, і його виконання відкладалось на невизначений термін. Влада британських колонізаторів залишалася в Індії у незмінному вигляді. Ті незначні поступки, на які вони пішли силами національного визволення, не передбачали ніяких суттєвих політичних чи економічних змін у країні. Індійці, як і раніше, не мали елементарних політичних прав та демократичних свобод, якими вже давно користувалося населення метрополії, залишаючись під жорстоким гнітом колоніального уряду, призначеного Лондоном і підзвітного тільки йому.

Разом із тим пакт зіграв і певну позитивну роль у визвольній боротьбі народів Британської Індії. Вперше в історії колонії її всесильний віце-король змушений був на рівних розпочати і вести переговори з главою Конгресу, визнавши тим самим його провідною політичною силою країни. Це завдало сильного удару по поглядах тих індійських релігійно-общинних діячів,

названих в Індії комуналістами, які традиційно вважали ІНК не загальноіндійською світською політичною організацією, а звичайною індуською общинною партією, відмовляючи йому в праві представляти мусульман, сикхів та інші релігійні общини Індостану. Зробивши навіть незначні поступки вимогам конгресистів, правлячі кола Британської імперії цим самим визнали не стільки силу ІНК, скільки силу багатомільйонних народних мас Індії, від імені яких виступали члени однієї з найбільших у світі політичних партій. І, нарешті, визнання Делійським пактом необхідності значних конституційних змін у майбутньому політичному статусі Індії сприяло активізації визвольного руху, а колонізаторів змушувало лавірувати та йти на подальші поступки міцніючим силам національного визволення.

Укладення Делійського пакту, який, як зазначалося раніше, не передбачав надання Індії навіть обмежених прав домінону, викликало велике розчарування серед конгресистів та індійської громадськості [детально див.: Bose S.C. 1964, 363–365; The Bombay Chronicle, 1931, 16 March]. Конгрес вступив у смугу глибокої кризи; серед його членів у черговий раз загострились суперечності з питання про подальший політичний курс партії. Колишня єдність партійних лав порушилася, посилювалися процеси поляризації та дезінтеграції. М.К. Ганді піддавався різкій критиці з усіх боків. Ліворадикальні конгресисти вимагали відновлення боротьби за незалежність, модифікації її форм та методів, а також наполягали, щоб ІНК прийняв радикальну соціально-економічну програму, яка відображала б найважливіші вимоги народних мас. У результаті Конгрес, що являв собою строкате та розмаїте об'єднання лівих, правих, центристів та значної кількості політичних опортуністів усіх відтінків, після укладення Делійського пакту перетворився на арену запеклої боротьби між різними протиборчими угрупованнями.

Суттєві розбіжності в лавах ще недавно єдиної та згуртованої організації виявилися вже на сесії у Карачі (29–31 березня 1931 р.), де Дж. Неру та його прихильники активно виступили за зміну політичного курсу ІНК. Деякі їхні пропозиції знайшли підтримку у делегатів вищого партійного форуму і були

ухвалені сесією. Зокрема, запропонована Дж. Неру на прохання М.К. Ганді резолюція, що у цілому схвалювала Делійський пакт, все ж визначала його лише як тимчасове врегулювання відносин між Робочим комітетом ІНК та колоніальним урядом, наголошуючи при цьому, що метою партії, як і раніше, залишається повна національна незалежність [The Manchester Post, 1931, 31 March; The Times, 1931, 31 March]. В іншій резолюції – “Про основні права та економічну програму”, – теж розроблений Дж. Неру, вперше в історії ІНК зверталася увага на необхідність чітко викласти народним масам політику конгресистів після ліквідації англійського колоніального режиму в Індії. Це передусім надання їм широких загальнодемократичних прав та свобод, підвищення життєвого рівня населення, суттєве зниження земельної ренти, обмеження лихварства, передача до рук держави провідних галузей промисловості, транспорту, природних багатств [Indian National Congress... 1954, 3–10].

Водночас ліві конгресисти здійснили одну з перших спроб свого організаційного оформлення. У липні 1931 р. в провінції Біхар вони створили всередині конгресистської організації Біхарську соціалістичну партію, яка у своїй діяльності заперечувала насилля, керуючись гандистськими принципами ненасилля. Її найближчою метою проголошувалися розповсюдження в Індії соціалістичних ідей та організація робітників і селян, а кінцевою метою – побудова в країні демократичного соціалістичного суспільства, в якому будуть відсутні приватна власність на засоби виробництва та експлуатація людини людиною [див.: Біхар... 1936]. Незабаром аналогічні соціалістичні угруповання, що залишалися у складі ІНК, виникли серед конгресистів Сполучених провінцій, Делі та Бомбею [Sinha 1965, 305]. Вони відрізнялися надзвичайною строкатістю, неоднорідністю, відсутністю ідейної та організаційної консолідації, наявністю значних розбіжностей як усередині кожного угруповання, так і між окремими угрупованнями, що було досить серйозною перешкодою на шляху їхнього організаційного об'єднання в єдину загальноіндійську партію аж до 1934 р., коли всередині ІНК була створена загальноіндійська Конгрес-соціалістична партія

(КСП) [див.: All-India... 1934; Deva 1946, 5–29; Lakhanpal 1946]. Ці ж чинники перешкоджали ліворадикальним угрупованням також здійснювати більш ефективний вплив на політичний курс Конгресу, який і в цей час повністю визначав М.К. Ганді.

Як наслідок, ІНК в особі М.К. Ганді взяв участь у другій конференції “круглого столу”, що проходила в британській столиці влітку – восени 1931 р., а також у першій половині 1932 р. Скликаючи конференцію, англійський уряд проголосив її головною метою розробку нового закону про управління Індією, але під час її роботи зовсім не збирався вирішувати питання про ліквідацію колоніального статусу Індії, на що розраховували М.К. Ганді та конгресисти. Оскільки склад конференції скрупульозно підбирався англійцями із представників найбільш реакційних прошарків індійського суспільства, серед яких усіяло розпалювалися розбіжності, насамперед релігійно-общинні, то вона так і не змогла ухвалити проект нової індійської конституції через непримиримі протиріччя, що виникли при обговоренні проблеми гарантії прав окремих народностей, релігійних общин та каст [детально див.: Indian Round Table... 1932]. Усі спроби М.К. Ганді досягти єдності серед майстерно відібраних колонізаторами представників індійської громадськості завершилися повною невдачею, і він достроково повернувся на батьківщину 28 грудня 1931 р. [Sitaramaya 1946, 505]. Услід за ним для вивчення політичної та економічної ситуації в Індії прибули три досить представницькі комісії, призначені конференцією “круглого столу” [The Hindu, 1932, 14 January]. Що ж до англійського уряду, то він опублікував свій проект індійської конституції, т.зв. “Білу книгу”, котра не передбачала надання Індії навіть прав домініону [див.: Indian Constitutional Reform... 1934].

Ця обставина, а також постійні порушення властями умов Делійського пакту змусили керівництво ІНК розпочати нові переговори з віце-королем на початку січня 1932 р. [The Times, 1932, 11 January]. Глава колоніальної адміністрації навіть відмовився навіть частково задовольнити вимоги конгресистів, що й стало приводом для лідерів ІНК оголосити другу масову ненасильницьку кампанію громадянської

непокори. Розроблений ними план її проведення передбачав різні акції громадянської непокори колоніальним властям на загальноіндійському та провінційному рівнях під безпосереднім керівництвом М.К. Ганді. У масштабах усієї країни проводилися численні бойкоти, пікетування крамниць, що торгували англійськими товарами, іноземним одягом та спиртними напоями, заборонені владою мітинги та демонстрації, порушувалися надзвичайні укази та інші закони [Sitaramaya 1946, 527–528]. Проте друга кампанія громадянської непокори, на відміну від першої, не стала по-справжньому масовою і не досягла такого широкого розмаху. Якщо перші чотири місяці боротьби ще характеризувалися певною активністю та натиском, то потім почався поступовий спад, що відзначався лише окремими спалахами. Справа в тому, що у народних мас виникло почуття глибокого розчарування політикою конгресистського керівництва, яке виявляло тоді нерішучість, вагання, постійне прагнення до компромісу, а це розцінювалося владою як ознака слабкості та невіри у свої сили. Нічого принципово нового воно не пропонувало, а колишні ідеали в значній мірі вже втратили свою привабливість, виявившись до того ж малоефективними. Репресії колонізаторів, що жорстокішали з кожним днем, лише посилювали занепадницькі настрої [див.: The Daily Herald, 1933, 29 March; The Daily Telegraph, 1933, 31 March, 3 April; The Times, 1933, 31 March, 3 April]. Внаслідок цього Конгрес, оголошений поза законом, поступово втрачав свій вплив на народні маси. Антианглійські виступи, організовані його членами, збирали все менше учасників та бажаючих опинитися за ґратами. Тому цілком природно, що з літа 1932 р. друга кампанія громадянської непокори пішла на спад, все частіше обмежуючись індивідуальною непокорю переважно найбільш активних та стійких конгресистів. Визвольний рух почав розпадатися на окремі потоки, майже не зв'язані один з одним, вступивши у смугу глибокої та тривалої кризи. Тверезо оцінюючи все те, що відбувалося, М.К. Ганді вирішив зосередити головні зусилля вже не на громадянській непокорі, а на боротьбі проти древнього інституту індійської релігії – недоторкованості (не-

доторкувані, або хариджани, – найнижчі та найбільш пригнічені і безправні касти в Індії) та на усуненні релігійно-общинних протиріч, сподіваючись отримати мільйони нових прихильників, які раніше через ті чи інші причин не брали участі в очолюваному ним русі. Уже перебуваючи в тюрмі, М.К. Ганді став ініціатором ще однієї масової кампанії – проти недоторкованості [див.: The Manchester Guardian, 1933, 9, 13, 24 January, 2 March, 1, 5, 6, 9 May; The Times, 1933, 25, 28 January, 10 February, 4, 8, 9 May], яку він вважав чи не найбільшим соромом для тогочасної Індії. Він присвятив їй увесь свій час та сили, начебто забувши про боротьбу за незалежність та кампанію громадянської непокори, яка поступово і неухильно згасала, а 9 травня 1933 р. у відповідності з рішенням Робочого комітету ІНК була призупинена, але не припинена повністю, залишаючись насправді пустою формальністю [Bose S.C. 1964, 259–261; India's... 1962, 110–112; Majumdar R.C. 1963, 479–480; Tendulkar 1951, 190–205].

Призупинення кампанії громадянської непокори ще більше посилювало занепадницькі настрої, пригніченість та розгубленість у стані конгресистів. Панувала атмосфера зневіри та безперспективності. Різко загострилися внутрішньопартійні суперечності. Більшість конгресистів ніяк не могли примиритися з тим, що боротьба з недоторкуваністю, далека від політики, стала їхнім основним заняттям, вважаючи її другорядною, допоміжною у вирішенні головної мети – завоювання повної національної незалежності. М.К. Ганді у черговий раз став об'єктом гострої критики як справа, так і зліва. Праві конгресисти вимагали повного припинення масового народного руху, легалізації ІНК та укладення нової мирної угоди з колоніальним урядом на кшталт Делійського пакту. Продовження боротьби за незалежність у ситуації, що склалася в ІНК та визвольному русі, вони вважали безглуздом. Ліві конгресисти засуджували М.К. Ганді за її фактичне припинення і вимагали негайного скликання спеціальної конференції для чіткого визначення подальшого політичного курсу партії. Агентство Рейтер у цей час розповсюдило по всьому світу заяву С.Ч. Боса та Вітхалбхая Пателя (його брат Валлабхбая

був одним із лідерів правих у Конгресі), в якому політична діяльність М.К. Ганді як лідера і керівника масового народного руху проти британського колоніального панування в Індії визнавалася вкрай невдалою і висувалася вимога повної реорганізації ІНК на основі кардинально нових принципів та методів, зміни його політичного курсу, а також повної відставки партійного керівництва [Bose S.C. 1964, 261, 357; Tendulkar 1951, 205; *The Daily Express*, 1933, 11 July; *The Daily Telegraph*, 1933, 11 July].

Йдучи назустріч вимогам представників обох течій, виконуючий обов'язки президента Конгресу М.С. Ані скликав у Пуні 12–14 липня 1933 р. спеціальну конференцію, в якій взяло участь 150 (за іншими даними – 200) провідних керівників ІНК усіх рівнів та делегатів від провінційних організацій партії. Переважали помірковані та праві діячі, у першу чергу випущені колонізаторами із тюрем (значна частина лівих конгресистів усе ще перебувала у в'язницях, оскільки була звинувачена в антиурядовій, а деякі з них навіть у терористичній діяльності). Більшість ораторів не стали серйозно аналізувати становище у партії та очолюваному нею народному русі, а обмежилися, головним чином, обговоренням порівняльних достоїнств масової та індивідуальної громадянської непокори. Рішення конференції доручити М.К. Ганді домагатися особистої зустрічі з новим віце-королем Британської Індії лордом Віллінгдоном, що змінив із 1933 р. Ірвіна на посаді глави колоніальної адміністрації, для укладення почесного миру з урядом повністю розчарувало рядових конгресистів та індійську громадськість, яка розцінила такий крок як капітуляцію перед колоніальними властями [Bose S.C. 1964, 262–263; Tendulkar 1951, 208; *The Manchester Guardian*, 1933, 14, 15 July; *The Times*, 1933, 13, 14, 15 July].

Ще більше розчарування викликала категорична відмова непоступливого та жорсткого Віллінгдона вести будь-які переговори з М.К. Ганді та Конгресом [*The Manchester Guardian*, 1933, 15, 17, 18, 19 July]. Тоді керівництво ІНК у кінці липня 1933 р. повністю відмінило масову громадянську непокору, яка вже ледь жевріла, але санкціонувало індивідуальну непокору. Конгресистам та народним масам

рекомендувалося вдаватися до неї індивідуально, виходячи з особистого бажання та власних можливостей. Конгрес самоухилився від керівництва та надання допомоги учасникам антиколоніальних виступів, які віднині повинні були діяти на свій страх та ризик. М.С. Ані видав спеціальні укази про припинення функціонування усіх конгресистських комітетів, організацій та робочих установ [Bose S.C. 1964, 263; *The Bombay Chronicle*, 1933, 26 July; *The Times*, 1933, 24, 27 July]. С.С. Кавішар, що змінив його на посаді президента у серпні 1933 р., видав додаткові укази, які ліквідували пост конгресистського президента та інші керівні партійні посади. М.К. Ганді, виправдовуючи такі рішення, що шокували індійську громадськість і навіть викликали здивування колоніальних властей, акцентував увагу на необхідності ведення боротьби з іноземною владою кожним індійцем самостійно, не отримуючи ніяких керівних вказівок та допомоги від конгресистської організації [Tendulkar 1951, 210].

Визнавши фактично повну поразку громадянської непокори та деяких інших положень гандистської теорії й практики, лідери ІНК розпочали пошук більш безпечних форм та методів своєї діяльності. Вихід із глухого кута, в якому опинився ІНК, вони вбачали у новому компромісі з властями та входженні в колоніальні легіслатури, які і в цей час залишалися законодавчими органами, тому що колоніальна адміністрація зберігала за собою право вето на їхні рішення. На спеціальній конференції провідних конгресистів у Делі 31 березня 1934 р., де зібралося близько 40 партійних посадовців, ухвалюється рішення про відродження всередині ІНК Всеіндійської свараджистської партії (як парламентське крило ІНК вона була створена Ч.Р. Дасом і М. Неру у 1923 р., але в кінці 20-х років ХХ ст. у зв'язку з розгортанням масової боротьби за незалежність призупинила свою діяльність [детально див.: Чувпило 1997, 181–188]), щоб надати можливість тим конгресистам, які не вдалися до індивідуальної громадянської непокори, взяти участь у виборах до центральної та провінційних легіслатур. Будучи обраними до них за свараджистськими мандатами, депутати-конгресисти в законодавчих органах повинні були

домагатися відміни центральним урядом Британської Індії та місцевими провінційними урядами усіх репресивних законів та указів, спрямованих проти борців за незалежність, а також відхилити пропозиції, які містилися у “Білій книзі”, замінюючи їх національними вимогами, і при цьому категорично наполягати на їхньому прийнятті легіслатурою [Lakhanpal 1946, 14]. Повідомлення про відродження всередині Конгресу свараджистської партії як його повноважного представника у Центральних законодавчих зборах та провінційних законодавчих органах із задоволенням опублікували провідні британські газети, майже одноставно розцінивши рішення Делійської конференції як остаточну відмову керівництва Конгресу від будь-яких форм масової боротьби проти англійського панування в Індії [The Daily Herald, 1934, 2 April; The Daily Telegraph, 1934, 2 April; The Manchester Guardian, 1934, 2 April; The Manchester Post, 1934, 2, 3, April; The Observer, 1934, 1 April; The Times, 1934, 2, 3 April].

Справді, на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу у Патні 18–19 травня 1934 р. М.А. Ансарі за пропозицією М.К. Ганді запропонував резолюцію, яка повністю відміняла громадянську непокору у будь-якій формі з 20 травня 1934 р. Вона надавала право вдаватися до неї лише М.К. Ганді за його власним бажанням. Усі поправки представників ліворадикального крила ІНК, автори яких намагалися зберегти масовий рух хоч у будь-якій формі, щоб Конгрес остаточно не дискредитував себе в очах народу, виявилися відхиленими. Потім сам М.К. Ганді запропонував резолюцію, що допускала участь членів ІНК у роботі легіслатур та санкціонувала створення Конгресом спеціальної Парламентської ради для організації та активного проведення конгресистами своєї виборчої кампанії. Ліві конгресисти, зокрема А.Н. Дева та Дж.П. Нарайян, які різко виступили проти відродження свараджистської партії та входження конгресистів до легіслатур, розцінивши це як пряме співробітництво з колонізаторами та співучасть у їхніх злочинах проти індійських патріотів, зазнали повної поразки, і ВІКК переважною більшістю голосів затвердив резолюцію М.К. Ганді [Majumdar R.C. 1963, 533; The

Manchester Guardian, 1934, 19, 23 May; The Times, 1934, 21, 22 May]. Одночасно Робочий комітет ІНК відмінив укази М.С. Ані та С.С. Кавішара про припинення функціонування усіх конгресистських структур та органів, порекомендувавши їм відновити нормальну діяльність [Bose S.C. 1964, 265–266]. У свою чергу колоніальний уряд на початку червня 1934 р. відмінив свій указ про заборону ІНК та усіх його організацій, повністю легалізувавши провідну індійську політичну партію [The Daily Telegraph, 1934, 7 June; The Manchester Post, 1934, 7 June; The Times, 1934, 6, 7 June]. Потім Робочий комітет ІНК, що проводив свої засідання в Бомбеї 17–18 червня 1934 р., за пропозицією М.К. Ганді рекомендував відродженим конгресистським організаціям таку програму подальшої діяльності: активно займатися розповсюдженням прядіння й ткацтва, боротися за ліквідацію недоторкованості, сприяти досягненню єдності усіх релігійних общин, що населяли Індію, пропагувати утримання від вживання спиртних напоїв та наркотиків, сприяти розвитку національної освіти, дрібних національних промислових підприємств, а також реконструкції індійського села з метою підвищення його економічного та соціального рівня. Дозволялися також і деякі інші види мирної та законної діяльності, але щоб вони ніяк не суперечили цілям та політиці відродженого Конгресу, повністю виключаючи будь-які форми масової чи індивідуальної громадянської непокори [Sitaramayya 1946, 574].

Таким чином, рішення Робочого комітету в Бомбеї свідчать про те, що конгресистське керівництво, припинивши другу кампанію громадянської непокори, не тільки констатувало її поразку, а й фактично визнало неефективність і навіть помилковість висунутих ним у 1930–1934 рр. форм та методів масової боротьби за національну незалежність, відмовилося від ведення активної політики і перейшло до мирної конструктивної діяльності на благо суспільства. Головна мета обох кампаній громадянської непокори – завоювання незалежності Індії та утворення суверенної індійської держави – не була досягнута внаслідок цілого комплексу об’єктивних та суб’єктивних чинників, про які мова йшла раніше, і досягнення цієї мети

відтепер відкладалося на невизначений термін. Підбиваючи підсумки визвольного руху, очолюваного Національним конгресом у першій половині 30-х років ХХ ст., слід відзначити таке. 1. Політичний курс ІНК під час масової боротьби за незалежність був украй непослідовним. Керівництво партії не змогло чи не захотіло чітко визначити й сформулювати цілі та завдання першої та другої кампаній громадянської непокори, а також розробити детальний план їхньої проведення. Тому виступи народних мас у більшості випадків розвивалися стихійно, спонтанно й хаотично. 2. Форми та методи боротьби за незалежність, висунуті відразу ж після Лахорської сесії М.К. Ганді, який понад усе боявся насильницької неконтрольованої кривавої революції, з розгортанням масових виступів і поширенням їх на всю

країну потребували серйозної корекції та певної модифікації. 3. Хоча зовні Конгрес виглядав єдиною та згуртованою організацією, керованою своїм беззаперечним харизматичним лідером М.К. Ганді, у ньому й під час кампаній громадянської непокори не припинялася гостра ідейно-політична боротьба між різними угрупованнями, які дослідники досить умовно поділяють на праве та ліве крило. Ця боротьба значно послаблювала найбільшу політичну партію Індії, перешкоджаючи їй проводити єдиний та узгоджений політичний курс. 4. Незважаючи на повну поразку, обидві кампанії громадянської непокори показали всьому світові силу народних мас Британської Індії, а це означало, що рано чи пізно з англійським пануванням у ній буде повністю покінчено і народи Індостану отримують довгоочікувану свободу.

ЛІТЕРАТУРА

- Біхар...* Біхар прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція). Патна, 1936 (мовою гінді).
- Неру Дж. Автобіографія.* Москва, 1955.
- Чувпило О.О.* Ч.Р. Дас – засновник сьвараджистської партії // *Східний світ.* 1997. № 1–2.
- Чувпило О.О.* **Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.).** Харків, 1999.
- All India...* All India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary. Bombay, 1934.
- Bakshi S.R.* **Gandhi and the Congress.** New Delhi, 1996.
- Bose S.C.* **The Indian Struggle 1920–1942.** Calcutta, 1964.
- Bose S.K.* **Netaji Subhas Chandra Bose.** New Delhi, 2004.
- Brown J.M.* **Nehru: A Political Life.** London, 2003.
- Constitution...* Constitution of the Indian National Congress. Allahabad, 1925.
- Deva A.N.* **Socialism and the National Revolution.** Bombay, 1946.
- Dua R.P.* **Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement.** Delhi, 1967.
- Gandhi M.* **Young India, 1919–1922.** Madras, 1924.
- Gandhi M.* **Young India, 1924–1926.** Madras, 1927.
- Gopal S.* **The Viceroyalty of Lord Irwin 1926–1931.** Oxford, 1957.
- Indian...* Indian Constitutional Documents. 1757–1939. Vol. 3. Calcutta, 1946.
- Indian Constitutional Reform...* Indian Constitutional Reform (Session 1933–34). Vol. 1: The White Paper of December, 1931. London, 1934.
- Indian National Congress 1920–1923...* Indian National Congress 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress, from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924.
- Indian National Congress...* Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session. Lahore, 1929.
- Indian National Congress...* Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme 1924–1954. New Delhi, 1954.
- Indian Round Table...* Indian Round Table Conference 2nd Session, 1931. Proceedings. London, 1932.

- Indian Statutory...* Indian Statutory Commission. Report of the Indian Statutory Commission. In 2 Vols. London, 1930.
- India's...* India's Struggle for Freedom: Select Documents and Sources. Vol. I. Delhi, 1962.
- Kaushik P.D.* **The Congress Ideology and Programme 1920–1947.** Bombay, 1964.
- Lakhanpal P.L.* **History of the Congress Socialist Party.** Lahore, 1946.
- Mahatma Gandhi...* **Mahatma Gandhi: Life, Ideology and Thought. A Vision for 21st Century.** Jaipur, 1999.
- Majumdar B.B., Mazumdar B.P.* **Congress and Congressmen in Pre-Gandhian Era. 1885–1917.** Calcutta, 1967.
- Majumdar R.C.* **History of the Freedom Movement in India.** Vol. 3. Calcutta, 1963.
- Mehrotra S.* **The Emergence of the Indian National Congress.** Delhi, 1971.
- Netaji...* **Netaji. His Life and Work.** Agra, 1948.
- Rao M.V.R.* **Development of the Congress Constitution.** New Delhi, 1958.
- Sinha L.P.* **The Left Wing in India (1919–1947).** Muzaffarpur, 1965.
- Sitaramayya B.P.* **The History of the Indian National Congress.** Vol. 1 (1885–1935). Bombay, 1946.
- Speeches...* Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947. Vol. 1. Bombay, 1957.
- Tendulkar D.G.* **Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi.** Vol. 3. Bombay, 1951.
- The Bombay Chronicle 1930, 1931, 1933.
- The Daily Express 1930, 1933.
- The Daily Herald 1930, 1931, 1933, 1934.
- The Daily Telegraph 1930, 1933, 1934.
- The Hindu 1932.
- The Manchester Guardian 1930, 1931, 1933, 1934.
- The Manchester Post 1931, 1934.
- The Observer 1930, 1934.
- The Times 1930, 1931, 1932, 1933, 1934.
- Young India 1930.